

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1902 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ)

Մեր Խոչհիսար գյուղը գտնվում էր Մեքաստիա (Սվազ) քաղաքից քսանհինգ կիլոմետր դեպի արևելք: Գյուղի միջով անցնում էր Մեքաստիա-Էրզրում (Կարին) գնացող ճանապարհը: Հաճախ հյուրեր էին լինում մեր տանը՝ պապիս մոտ: Ինչքան էս հիշում եմ, իմ պապերը բավական ազդեցիկ մարդիկ էին: Ունեինք երկհարկանի մեծ տներ, ունեինք նաև ամառանոց, անասնապահական յայլաներ՝ Սախար կոչված լեռան հովիտներում, մեր գյուղից մոտ տասնհինգ-քսան կիլոմետր վերև: Երբ 1914 թվի օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, մեր գյուղի ժողովուրդը զբաղված էր բերքահավաքով, բայց մինչ այդ գյուղ հասնող հայերեն թերթերը վատ լուրեր էին հաղորդում: Օգոստոսի 2-ին մունետիկները եկան մեր գյուղը, և մեր գյուղի զգիրը կտուրների վրայից սկսեց գոռալ. «Էհէյ, սեֆերբերլիք է (գորահավաք). տասնութ տարեկանից մինչև քառասունհինգ-հիսուն տարեկան տղամարդիկ պետք է ներկայանան Խոչհիսար՝ արձանագրվելու»: Ես լավ հիշում եմ՝ ժողովուրդը խառնվեց, լաց, աղաղակներ ամեն կողմ: Նույն օրը արևը ուժեղ խավարեց՝ մոտ կես ժամ մթագնեց երկինքը: Սա ավելի սարսափեցրեց գյուղի ժողովրդին...

Հոռետեսության զգացմունքը պաշարեց բոլորին: Մեր գյուղի ճանապարհը դարձավ ավելի մարդաշատ՝ երկու կողմից էլ: Մեկ-մեկ թուրք ոստիկաններն սկսեցին կամայականություններ անել, անցնող զինվորներն ուտելիք էին պահանջում կամ օրը ցերեկով մտնում էին գյուղ, չէին գնում գիշերելու կենտրոն, այլ մեր տների վրա էին բաժանվում: Մեր գյուղացիները դիմեցին առաջնորդարան, չորս ոստիկան նշանակեցին մեր գյուղին պահակ:

Երկու ամսվա վարժությունից հետո թուրքական բանակները մեր գյուղի առաջով անցնում էին կանոնավոր, նվագախմբով: Թուրք

հյուրերը գովեստով էին խոսում հայ զինվորների մասին, որ նրանք մարզանքը շուտ էին սովորում, զենքի տեխնիկային լավ էին տիրապետում և գովասանքի էին արժանանում հրամանատարության կողմից: Անցան օրեր, նոյեմբեր-դեկտեմբերի ցրտերը և անձրևները զինվորների մեջ առաջացրել էին անկազմակերպվածություն, շատերը սկսել էին բանակից փախչել, դասալքվել: Մեր գյուղից բանակ գնացողների համարյա հիսուն տոկոսը փախել և եկել էր գյուղ, թաքնվել էր գուներում կամ գյուղի մոտակա քարայրներում. ոչ հարցնող կար, ոչ էլ փնտրող:

Այսպես անցավ երեք-չորս ամիս: 1914 թվի դեկտեմբերին հանկարծ գյուղում լուրեր տարածվեցին, որ Էնվեր* փաշան գալու է, և մեր գյուղացիները պետք է պատրաստեին ճանապարհը՝ մեր գյուղի հողի սահմաններում, մոտ չորս կիլոմետր երկարությամբ: Մի քանի օր հետո Էնվերի շքախումբը եկավ և կանգնեց մեր գյուղի արևմտյան ծայրին. երեք կառքեր՝ լծված չորսական ձիերով, երկու կողմերին՝ հետևից և առաջից, վեցական ձիավորներով շրջապատված, առաջից գալիս էր Սեբաստացի Մուրադի** տասներկու հոգուց կազմված ձիու խումբը: Գյուղացիները շրջապատեցին շքախումբը: Ես էլ գնացի՝ հատուկ Էնվեր փաշային տեսնելու: Գյուղացիները աղ ու հաց բերին՝ Մուրադի ցուցմունքի վրա: Էնվեր փաշան կանգնեց կառքի վրա, ընդունեց թեփսիով աղ ու հացը, գլխով շնորհակալություն հայտնեց ժողովրդին, որ շրջապատել էր իր շքախմբին: Ես տեսա, թե ինչպես Էնվեր փաշան ափսե՛ն վերցրեց և հյուրասիրեց իր շքախմբի անդամներին, բոլորին: Էնվերի պատվին ձիարշավ կազմակերպվեց մեր հանդամիջյան ճանապարհով: Ես տեսնում էի, թե ինչպես գնում էին ձիավորները դեպի Ալիս գետը: Հանկարծ ժողովուրդը պոռթկաց. «Մուրադը, Մուրադի՛ Պեգաս ձին շահեց մրցումը»: Մրցող ձիավորները վերադարձան: Մուրադը մոտեցավ Էնվերին, նա կանգնեց կառքի վրա, ժպտաց, բեղերը շտկեց, Մուրադի ձեռքը սեղմեց ու կոնակը շոյեց: Ես կանգնել էի մի բարձր հողաթմբի, տասը քայլ հեռավորության վրա և նայվածքս հառել էի Էնվեր փաշային, ուշադիր նայում էի՝ հետաքրքրությունից մղված: Ամեն ինչ լավ եմ հիշում, հիմիկվա նման: Եղանակը լավ էր: Էնվեր փաշան հագել էր կիսազինվորական հագուստ, գլխին դրել էր ֆես, ոտքերին ուներ

երկարաճիտ փայլուն սաբոկներ, դեմքը կլոր էր, լայն, գեղեցիկ, համաչափ, միջակից բարձր հասակով, մի քիչ երկարած բեղերով, թավ հոնքերով և սև աչքերով: Առաջին կառքի մեջ նստած էր Վեհիբ փաշան***՝

իր

օգնականներով:

Ձիամրցումից հետո էնվեր փաշան կառքի վրա կանգնեց և տասը բուսեց խոսեց հավաքված ժողովրդին: Հիմիկվա նման հիշում եմ նրա խոսքերը. «Հայ զինվորները լավ կռվում են իրենց օսմանյան հայրենիքի համար՝ վաթանին համար: Բոլոր ճակատներում, ամեն տեղ հայ բժիշկները և բուժքույրերը բուժում են մեր վիրավորներին: Հայ զինվորներից շատերը լավ են տիրապետում ռազմական տեխնիկային, դրա համար շատ շնորհակալ եմ ձեզանից: Դուք էլ թիկունքում լավ աշխատեք, մեր բանակի սնունդը ապահովելու համար»: Երբ նա իր խոսքը վերջացրեց, Մուրադը ձիու վրա մոտեցավ նրան և սեղմեց նրա ձեռքը: Էնվեր փաշան Մուրադի կոնակը շոյեց և ցածր ձայնով մի բան ասաց նրան: Մուլիչը փչեց, կառքերը շարժվեցին: Էնվեր փաշան կառքի վրայից ձեռքը թափահարելով՝

անհետացավ:

Այսպես անցան օրեր, ամիսներ, և գյուղում բացառիկ ոչ մի բան չէր պատահել, միայն մեր գյուղացիները ոգևորվել էին, որ ռուսի զորքը շուտով կգա և կմտնի Սեբաստիա (Մվազ), բայց իզուր. ռուսի զորքը չեկավ: Միայն գերիներ եկան: Մեր գյուղացիները հիասթափվեցին իրենց սին, անխմաստ հույսերից և հույզերից:

Մի օր երեխաներով գյուղամիջում խաղում էինք, հանկարծ, այս անգամ արևելյան կողմից՝ Կապանից, չորս կառքեր սրարշավ եկան և կանգնեցին գյուղամիջում՝ ճանապարհի վրա: Ժողովուրդը վրա թափվեց իմանալու, թե՛ ի՞նչ է: Ես էլ վազեցի: Այս անգամ նույնպես չորս կառքեր՝ չորսական ձիեր լծված էին: Մուրադի խումբը կանգնել էր կառքերից հեռու՝ լուռ, տխուր: Կառապանները ձիերի սարքերն էին կանոնավորում, ձիերին էին կերակրում: Էնվեր փաշան էր վերադառնում Էրզրումից: Նա շատ զայրացած տեսք ուներ. կատաղությանը նայում էր ժողովրդի կողմը, ոչ էլ խոսում էր իր

կողմնակից

հետ:

Ես անցա կառքերի ձախ կողմը ու մի հողաթմբի վրայից անվերջ նայում էի Էնվեր փաշային: Նա ջղային շարժումներ էր կատարում նստած տեղը: Աչքերը չռեց և նայեց ինձ ատելությամբ: Ես սուկացի նրա սև աչքերից: Նա յափնջու մեջ փաթաթվեց, մի գազանային-սարսափելի նայվածք գցեց կանգնած ժողովրդի վրա: Էնվեր փաշան առաջվա նման ո՛չ ողջունեց, ո՛չ մնաս բարով ասաց ու գնաց...: Մեյֆեի խանում կանգնում են հանգստանալու: Նա կանչում է Մուրադին և ասում՝ վերին աստիճանի գայրացած ու կատաղած. «Ձերոնք ա՛յ ինչեր են անում Կովկասում՝ ռուսի կողմը: Մենք ի՞նչ ենք ստորագրել ձեզ հետ 1908 թվին և 1914 թվին՝ Էրզրումում: Այդ բանը ձեր վրա թա՛նկ կ'նստի»: Մուրադը բաժանվում է խմբից վիրավորված և շատ տխուր: Նա ասում է, որ Էնվերը ինչ-որ կամավորների մասին էր բողոքել: Քանի որ մեր գյուղը գտնվում էր Սեբաստիայից (Սվազ) դեպի Էրզրում գնացող ճանապարհի վրա, ինչ-որ կատարվում էր երկրում, իմացվում էր շատ շուտով: Պոլիս գնալիս Էնվեր փաշան Սեբաստիա է հրավիրում վեց նահանգապետներին և հրահանգներ է տալիս նրանց. հայերին ինչպես կոտորել, ոչնչացնել՝ տղամարդկանց տեղում կոտորել, իսկ կանանց և երեխաներին՝ քշել դեպի Տավրոսյան լեռները, որից հետո՝ Արաբիայի անապատները, նրանց սովից, ծարավից, հոգնածությունից՝ բնաջնջել: 1915 թվի մարտի վերջերին սեբաստացի նահանգապետը (վալին) իր մոտ է կանչում Մուրադին: Մուրադը չի գնում, փախչում է լեռները. իմանում է նրա միտքը:

Մի առավոտ արթնացա, տեսա Մուրադը, տասներկու ընկերներով, մեր ամառային օդայում նստած ճաշում է. մայրս ճաշ էր հյուրասիրում նրանց: Նրանք տասը-տասներկու օր մնացին մեր տանը և հետո գնացին Խորոխոն գյուղի կողմը: Ապրիլի 11-ին (24-ին) մայրս իմ առաջը խառնեց մի քանի հորթ և երկու էջի քուռակ, ես տարա գյուղից վերև՝ նախրին խառնելու: Հանկարծ մի ժանդարմա՝ քսան-քսանմեկ տարեկան թուրք տղա, իրանից մեծ մի հրացան ձեռքին, դեպի ինձ եկավ և հրացանը փորիս դեմ արավ: Ես վախից շշմեցի ու լաց եղա: Վերադարձա տուն, մորս պատմեցի եղածը: Չգիտեմ նու՛յն օրը, թե՛ մյուս օրը, գյուղի մեջ գտնվող տասը-

տասներկու ժանդարմներ, մեր գյուղի տերտերին (Տեր Յուստոս կրոնական անունով)՝ Սարգիս Մազմանյանին, էջին հակառակ նստեցրած բերին մեր տունը: Տնեցիներին կոպիտ դուրս վռնդեցին, բայց ես դուրս չգնացի, բանի տեղ չդրեցին ինձ: Ես տեսա, թե ինչպես նալել էին տերտերի ոտքերը, գլխին տաքացրած երկաթե սաջ էին դրել, որը գլխի մազերը և մաշկը վառել էր, մորուքը փետրտված էր և ասամները քաշված էին: Ոստիկանները զագանաբար խփում էին տերտերին: Ծեծելով, բերին մորս, այուների տակ փայտեր կիտեցին. - Այս տունը վառելու ենք, - գոչում էին, - այս տան մեջ Մուրադի՛ն ես կերակրել, դու օրերո՛վ պահել ես նրա խմբին: Այս տան տեր Արամ Սարգսյանն իր ընկերների հետ մաուզերներով սա՛ր են բարձրացել: Գնացե՛ք, բերե՛ք մաուզերները և նրանց տեղը հայտնե՛ք մեզ:

Մայրս երդում-պատառ էր տալիս, որ ո՛չ մաուզերի մասին բան գիտի և ո՛չ էլ Մուրադի մասին: Ժանդարմներն անվերջ խփում էին մորս: Մայրս լաց էր լինում ու նրանց ասում. - Արամ Սարգսյանը քառասունչորս ոսկի բեղել է տվել, գնացել է սարը՝ մեր տավարը, ոչխարը պահելու:

Արի՞՞ց Սարգսյան հորեղբայրս, որը գյուղի ռեսն էր, վագում էր այս ու այն կողմ, չէր թողնում որ ոստիկանները լուցկին վառեն և մեր տունը կրակի տան, չէր թողնում, որ մորս խփեն: Վերջապես փողի դիմաց մեր տունը չվառեցին, բայց խեղճ մորս տարան իրենց հետ: Խեղճ մորս բռնաբարել էին ամբողջ գիշերը և մյուս օրը նրան մահամերձ բերին տուն: Մենք երեխաներով լաց էինք լինում մորս շուրջը...: Մյուս օրը Քնարիկ քրոջս տարել էին, նա շատ գեղեցիկ էր և նոր ամուսնացած, նրան էլ մորս օրն էին հասցրել...

Գյուղում ժանդարմները տասը-տասներկու երևելի մարդկանց հավաքել էին մի տեղ: Տասը օր ծեծում, տաք երկաթներով վառում էին նրանց մարմնի մասերը, եղունգները քաշում էին, տաք ձվեր էին դնում նրանց թևերի տակ, ի՛նչ սարսափելի բաներ ասես չէին անում այդ սրիկաները: Վերջապես նրանք այդ մարդկանց տարան իրենց հավաքած տասնյակ զենքերի հետ, ամիսներով չարչարեցին նրանց

բանտում, հետո բերին մեր գյուղի առաջ գնդակահարեցին, երբ նրանք մահամերձ էին արդեն՝ ծեծից ու խոշտանգումից: Մայիսի վերջերին ճանապարհները լրիվ փակվեցին, ինչքան անասուն կար՝ կնքեցին, տաք երկաթներով համարակալեցին, որպեսզի ճանաչվեին, որ հայերի ապրանք են: Խիստ հրաման եղավ հայերի գույքին, ապրանքին ձեռք չտալ, միայն և միայն սպանել հայ տղամարդկանց՝ տեղնուտեղը սպանել առանց խնայելու:

Կամաց-կամաց փոխեցին տեղական ժանդարմներին, նրանց տեղը Ալբանիայի կողմից գազանային կերպարանքով ժանդարմներ բերին: Լուրեր տարածվեցին, որ արդեն Պոլսից լիազորված հասուկ մարդ է եկել՝ Սըրտը բեյը, որը միայն և միայն հայերին կոտորելու համար է եկել: Մի օր ժանդարմները, Առնավուտ Հասան անունով ժանդարմի ղեկավարությամբ, հավաքեցին գյուղի հիսուն-վաթսուն տղամարդկանց, նրանց թևերը կապեցին ու երեկոյան դեմ տարան գազանաբար սպանեցին: Մյուս առավոտ գյուղ եկան, կերան, խմեցին ու գնացին՝ նրանց հագուստները ձեռքի վրա բարձաձ...: Մյուս օրը գյուղացիները գնացին, գտան նրանց դիակները՝ հոշոտված, այլանդակված, անճանաչելի դարձած: Ոչ ոք իր մարդուն չի՝ գտնում, չի՝ ճանաչում: Երկրորդ անգամ եկան, արդեն շատ քաղաքավարի, ըստ ցուցակի կանչում էին աչքի ընկնող մարդկանց. «Եկեք, գնում ենք կամուրջներ, ճանապարհներ սարքելու, բա՛ն չիկա»: Երեկոյան տարան. նրանց բոլորին սպանել էին Պուռնագի ձորում և դիակները ժայռից գցել էին ջուրը: Մեր գյուղի տղամարդիկ վերջացան: Այս անգամ սկսեցին բերել կենտրոնի բանտի կալանավորներին: Ոչ մեկի վրա կարգին դեմք չկար, որի՝ քիթը ջարդված էր, որի՝ աչքը հանված, ատամները թափված, ոտքը ջարդված, գլուխները ուռած, այլակերպ դարձած մարդիկ, որոնց օրերով, ամիսներով ծեծել, նալել, մսերը տաք երկաթով այրել էին, եղունգներն ու ատամները աքցանով քաշել: Այդ կիսամեռ ուրվականներին բերին մեր գյուղի առաջով անցկացրին: Վերջալույսի մոտ, նրանց կես ժամով նստեցրին մեր գյուղի առաջ՝ հուսալով, որ փող կշահեն...: Մեր գյուղի ժողովուրդը վրա թափվեց. ամեն ոք իր մարդն էր փնտրում: Ով գտնում էր՝ փաթաթվում էր իր հարազատներին, մի չտեսնված վայնասուն-ողբ էր բարձրանում: Լալիս էին կալանավորները, որոնց վրա ուժ չկար, հարազատները

արցունքներն էին սրբում: Ես նայում էի նրանց, չէի իմանում՝ նրանք մեռած էին, թե՛ ողջ: Նրանք գնացին հեծկլտացող կանանց ձայների և ուստիկանների հարայիրոցի, հայիոյանքների, մտրակների շայտունների, հարվածների տակ: Գնացին՝ մութ ձորում, խարույկների լույսերի տակ որպես անասուններ մորթվելու: Գնում էին բոլորը՝ լուռ ու գլխահակ: Գյուղը կարծես մթության մեջ ընդունեց մեռելային-գերեզմանային տեսք: Լալիս ու հեկեկում էին մարդիկ, կանայք, երեխաներ: Առավոտյան ժանդարմները եկան գյուղ՝ հավ, ոչխար մորթել տվին. մի լավ կերան, կշտացան, սպանված մարդկանց նոր, լավ հագուստները ձիերի վրա բարձած՝ գնացին:

Գյուղում հատ ու կենտ ծերեր մնացին միայն և տասնվեցից ցածր երեխաներ: Հինգ-տասը օր հետո եկան, մեկական սայլ ամեն մի դռան առաջ կանգնեցրին և հրամայեցին գյուղացի կանանց. «Ով ինչ ուզում է թող բարձի. գնում ենք Արաբիա՝ այնտեղ ապրելու»: Ամեն ինչ երեսի վրա ձգած՝ տուն, տեղ, անասուն, գույք, ճամփա ընկանք: Չտեսնված ողբերգություն. Դանթեի դժոխքը իջել էր գյուղի վրա: Երբ հասանք քաղաքի գլխավոր ճանապարհին, ծայր առավ քաղաքից եկող կառքերի, սայլերի և ձիերի քարավանը. ծայրը մեզ էր հասել, մյուս ծայրը քաղաքից դուրս էր գալիս: Բարձրից երևում էր քաղաքը, Ալիս գետի վրայի Սենեքերիմ թագավորի կառուցած ամրակուռ կամուրջը: Մարդկանց, սայլերի, կառքերի խառնաշփոթ մի հեղեղ պատեց ամբողջ սարավանջը: Մարդիկ չէին իմանում, թե ինչու՞ է այս գուլումը, ու ր էին գնում և ինչու՞ ... Կանանց, երեխաների լացը, ողբը խառնվել էր ուստիկանների, զինվորների գոգոռոցներին և լայիք հայիոյանքներին: Նրանք խփում էին կանանց, երեխեքին՝ աջ ու ձախ: Հանկարծ եկան տասնհինգ-քսան ձիավորներ, հրամայեցին՝ տարբեր կողմերից եկող բոլոր քարավաններին հավաքվել Ղարդաշլար սարի գագաթին մի սարահարթի վրա: Նախ գորգերը փռել տվին և սկսեցին փող հավաքել ժողովրդից. «Է՛ հեյ, - գոռաց մի մարդ ձիու վրայից, - ո՞վ կալանավոր ունի քաղաքում բանտարկված, թող մեկ-երկու ոսկի բերի մարդագլուխ, վաղը նեթ ձեր մարդիկ այստեղ կլինեն՝ ձեզ մոտ»:

Կանայք սկսեցին փողեր բերել՝ տալով իրենց ամուսինների անունները: Մի ժանդարմ հսկա մի տետր ձեռքին, իբր թե գրում էր

կալանավորի անունը, թաղը, տարիքը և այլն: Մի քանի ժամում խորջինը համարյա թե լեցվեց փողերով: Երեկոյան նրանք խորջինը բարձեցին ձիու վրա ու գնացին: Մյուս օրը, տասը ժանդարմներով շրջապատված, բերին մի խումբ մարդկանց մոտ քսան-երեսուն հոգու: Բերին նաև նահանգում ճանաչված մեծահարուստ Խլխլիկին: Նա շատ գեր էր, նրան նստեցրել էին մի խոշոր սպիտակ իշու վրա: Ժողովուրդը վրա վազեց իրենց մարդկանց գտնելու հույսով: Ոստիկանները հետ քշեցին նրանց և մի շրջան կազմել տվեցին: Շրջանի մեջ ոստիկանապետը առաջինը կրակեց Խլխլիկի ականջի ետևին: Խլխլիկը փովեց գետնին, արյան մեջ խոխոռում էր և ցնցվում: Ոստիկանները քա՛հ-քա՛հ ծիծաղում էին, ժողովուրդը սարսափահար շշմել էր ու լռել: Հետո առաջ բերին մյուսներին, ամեն հինգ-վեց հոգուն իրար մեջք գրկել տվին և կրակեցին, հետո փայտերով նրանց գլխներին խփեցին՝ մինչև որ նրանք անշնչացած պառկեցին, նրանց բոլորին շարտեցին հեղեղատի մեջ, մի քիչ հող տվին վրաները ու գնացին:

Մյուս առավոտ, արևածագից առաջ, մեզ քշեցին դեպի հարավ, անցանք սարը: Մնա՛ս և բարով հայրենիք՝ գնում ենք դեպի չարչարա՛նք, դեպի տառապա՛նք և մա՛հ՝ հետազայում ավելի հրեշային, ավելի անմարդկային դեպքեր դիմագրավելու: Մեր մահվանից առաջ գնում ենք դեպի մա՛հ, դեպի խաչելություն: Մնա՛ս և բարով իմ հայրենի գյուղ: Իմ մանկական աչքերը տեսան քո սարերը հեռվից, տեսա բարձր Սախառ լեռը, որի հովիտներում ես անցկացրել եմ իմ քաղցրիկ մանկական օրերը: Էլ չե՛մ տեսնելու չքնաղ, զուլալ, երկնագույն-կապտավուն գետակները, սվավացող մշտական կանաչ կաղնու անտառները, էլ չե՛մ լսելու մայրական սրբազան կանչը, էլ չե՛մ լսելու ինձ հասակակից ընկեր տղաների ուրախ ճիչերն ու աղաղակները:

Մնա՛ք բարով, դուք, անթաղ, հոշոտված, կտոր-կտոր եղած մարդկային դիակներ. անթաղ մնացել էք բաց երկնքի տակ, գազանները ուտում են ձեր դիակները: Եկեղեցիների քաղցրահնչուն զանգերը չեն դողանջելու այլևս: Դպրոցների դռները չեն բացվելու, հարսանիքներ, քեֆեր չեն լինելու: Մա՛հ, մա՛հ է սպասում բոլորիս՝ ծերին, մանուկին, նորահարսին, նորածին երեխային՝ խանձարուրի

մեջ փայթաթված: Ի՞նչ է մեր բոլորի մեղքը, ու՞մ ի՞նչ էինք արել...: Անիծյալ մանկություն, անիծյալ աշխարհ, կործանվե՛ս դուն, փու՛լ գաս: Ի՞նչ է կատարվում մեզ հետ: Նորածիններին հենց առաջին օրերին շարտեցին գետին՝ մայրերին սրտամորմոք լացացնելով: Նորածինը ի՞նչ մեղք ուներ, երբ նա դեռ չէր գիտակցում ո՛չ մարգարեի, ո՛չ Հիսուսի, ո՛չ Աստծո գոյությունը: Ի՞նչն էր նրանց մեղքը՝ չհասկացա:

Երկու օր մեզ պահեցին Ղարղաշլար սարի գագաթին, բավականին փող հավաքեցին ժողովրդից: Առավոտյան շուտ, արևածագից առաջ մեր սայլերը, կառքերը սկսեցին շարժվել հերթով դեպի հարավ՝ սարն ի վար: Սայլերը, կառքերը հեղեղի նման իջնում էին ցած, նրանց ձայները խառնվում էին մարդկանց լացի, կոծի ու հեկեկոցների ձայներին: Կանայք, ծերեր, երեխաներ՝ մանկահասակ և ծծկերներ՝ մորերնուն գիրկը՝ սայլերի, կառքերի երկու կողմերին քայլում էին՝ հետիոտն, գլուխները կախ, անձայն: Ոստիկանները զագազած ոչ ոքի չէին թողնում նստել կառքերին, սայլերին: Նրանք մի բերան գոռում էին. «Սա պետական ապրանք է, իսկ դուք ոչ-ցանկալի ժողովուրդ, մարդի՛կ, գնում եք մեռնելու՛, անհետանալու՛»: Որոշ տարածություն գնալուց հետո ջահել աղջիկներ և երեխաներ սկսեցին լաց լինել, տրտնջալ: Ամառային հուլիսյան արևը անգթորեն վառում էր զենիթից: Խմելու ջուր էին ուզում, հաց էին ուզում, տանջվում էին հոգնածությունից: Գնում էր ժողովուրդը՝ գլխահակ, տխուր: Չէր իմանում՝ ինչու՞ է գնում, ու՞ր է գնում, ի՞նչ էր իր մեղքը, ու՞մ ի՞նչ էր արել: Երկար գնալուց հետո երեկոյան դեմ վերջապես իջևանեցինք մի աննշան, ամայի խանի առաջ, որը կոչվում էր Թեճիրի խան: Մոտիկ ձորի մեջ ջուր կար: Կանայք սկսեցին ճաշ եփել իրենց մոտ մնացած մթերքից: Այդ օրը արտակարգ ոչինչ չպատահեց քարավանի հետ: Եզները, ձիերը մի կերպ արածեցին, կշտացան: Այդտեղից ճանապարհվեցինք: Արևամուտից առաջ, երեկոյան հասանք Ղանդալ շրջկենտրոնը, որտեղի հայերը դեռ չէին աքսորվել, և նրանք մեզ հաց, ուտելիք բերին: Նրանք լացով ու կոծով դիմավորեցին մեր քարավանը՝ սպասելով իրենց չար բախտին: Մեր հաջորդ՝ երրորդ կանգառը եղավ Խըրիխի խանը, մի գետի վրա, որի ձախ կողմում մի թուրքական գյուղ էր, իսկ աջ կողմում՝ բերքառատ, իր ցորենով հայտնի հայկական

Ուլաշ

գյուղը:

Այստեղ լավ հանգստացավ ժողովուրդը, եզները լավ արածեցին, վրաները ուժ եկավ: Չորրորդ օրը հասանք Մանջըրըկ հայկական գյուղը. գյուղը անմարդաբնակ էր: Լքված տների պատուհանները մեզ նայում էին դժոխքի սատանաների նման: Մյուս օրը անցանք Քյոթու՝ խանի առաջով և հինգերորդ օրը հասանք մարդկային սպանդանոց՝ Հասան Չելեպի կոչվող գյուղաքաղաքը: Սա մի վայր էր, ուր ոճրագործությունն իր գագաթնակետին էր հասել: Սեբաստիայի սահմանն անցել էինք. գտնվում էինք Խարբերդի նահանգի և քրդական սահմանում: Խիստ հրաման կար՝ ոչ մի արու մարդ չպետք է ողջ անցներ այդտեղից: Բոլորին հավաքել և սպանել էին անխտիր: Դրա համար էլ այդտեղի ձորերը լիքն էին դիակներով: Մեր սայլերը խառնիխուռն կանգնեցին գյուղի առաջ: Չորս կողմն անտառ էր, մեջտեղով հոսում էր մի գետակ, օղը շատ գով էր և հաճելի: Հանկարծ գետի մյուս ափին նկատեցինք դիակներ, որոնք ցաք ու ցրիվ պատկել, թե փովել էին. երիտասարդներ, ծերեր, մանուկներ, կանայք: Հորեղբորս կինը ուզեց գնալ, տեսնել, երկու զարիթներ չթողեցին և սկսեցին գոռալ. «Հե՛յ, քավթառ գյավու ր, ի՛նչ ես նայում. շուտով դուք էլ կհասնեք այդ մարդկանց օրին»: Երեկոյան եկան մի քանի ոստիկաններ՝ քրդերի հետ, հավաքեցին մեր քարավանի միջի տղամարդկանց, տղաներին և ծերերին, տարան լցրին հարյուր-երկու հարյուր հոգուն մի նեղ, խարխուլ շենքի մեջ. ոչ նստելու, ոչ էլ կանգնելու տեղ կար: Կեսգիշերին նրանց շարան-շարան տարան դեպի լեռների կողմը: Մյուս առավոտ հանկարծ մի երիտասարդ տղա, գլուխը վեր պահած, կիսամերկ, արյունլվա նստեց իր ծանոթների մոտ: Ես մոտ գնացի, նայում էի նրան ու հիշում մեր գյուղի մարդկանց: Գիշերը խմբով նրանց տարել էին մի սարի գագաթը, բոլորի գլուխները կացնով կտրել ու շարտել ձորը: Իր վիզը կացինը խորը չէր կտրել, և ինքը դիակների մեջ մնացել էր մինչև առավոտ: Հետագայում ես չիմացա, թե ի՛նչ եղավ այդ երիտասարդը: Հասան Չելեպիից դուրս եկանք: Սկսեցին արդեն տղամարդկանց, կանանց, երեխաների դիակներ երևալ, մանավանդ՝ կանանց, որոնք մերկ, ուռած վիճակում էին: Հեռվում մի կամուրջ երևաց, հանկարծ շուկներ տարածվեցին, թե անխնա մեզ բոլորիս կոտորելու են այդ կամուրջի վրա: Սկսեցին ի

հայտ գալ քրդեր՝ ձեռքներին կացիններ, դանակներ և զենքեր: Հորեղբորս կինը հնիհն վազեց մի ժանդարմի մոտ, երկու ոսկի դրեց նրա ձեռքը և ասաց, որ մենք թուրքանալ ենք ուզում, մեզ տանի այդ գյուղը: Ժանդարմը հանգիստ մեզ ասաց. «Մի վախեցեք, դուք պետք է թուրքացած լինեիք վեց ամիս առաջ, բայց մի վախեցեք, ես ձեր քարավանը ազատ կերպով կանցկացնեմ այդ կամուրջով»: Հասանք կամուրջին, ցածում իրար վրա կիտված դիակներ, դիակներ, կանայք մերկ, տկլոր՝ փոված գետի ջրի մեջ: Քրդերը հարձակվում էին գաղտնի մեզ վրա, սպառնում էին դանակներով և մեր վրայի հագուստը հանում ու փախչում: Մեզ ընկերացող ժանդարմները մե՛րթ առաջ էին գնում, մե՛րթ հետ էին գալիս, կրակում էին յա բախտի: Երեկոյան հասանք Հեքիմ խան: Դա մի չտեսնված գեղեցիկ հովիտ էր՝ կանաչների մեջ կորած: Հանկարծ գետի մյուս ափին նկատվեց մի կնոջ արտակարգ ուռած դիակ, մեր տեղից պարզ երևում էր նրա ամոթը՝ մազոտ ճեղքվածքի նման: Կանայք լացակումած անիծում էին պատճառ հանդիսացողներին և նրանց, ովքեր այդ կնոջն ու նրա նմաններին այդ օրին էին հասցրել:

Առավոտյան Հեքիմ խանից դուրս եկանք և շարունակեցինք ճանապարհը, նույն ճակատագրով, ինչպես նախորդ օրերը: Քրդե՛ր, քրդե՛ր ամեն կողմ, փորձում էին կողոպտել, թալանել, սպանել ժողովրդին: Ժանդարմները կրակում էին, կանայք օգնություն էին կանչում, սայլերը գնում էին, մե՛րթ իջնում, մե՛րթ բարձրանում: Ահա մի պառավ կին ընկավ սայլից, վերջից եկող սայլերը տակով տվին նրան, նրա աղջիկը լալիս, գոռում էր. «Վա՛յ, մայրիկ ջան, այսպե՛ս պիտի լիներ քո մահը», համբուրում էր հոգեվարքի մեջ գտնվող մոր երեսները ու ճանկոում էր իրեն:

Մարերը, անտառները մեր ետևում մնացին: Երեկոյան աջ թեքվեց մեր քարավանը՝ երկու գետերի խառնված վայրում: Խմելու մաքուր ջուր չկար, գետակները լիքն էին հոտած, լիկած դիակներով: Մուրթ վրա հասավ, քնեցինք ծարավ՝ ջրի կարոտով: Հանկարծ ժանդարմներ եկան, հավաքեցին հատուկենտ մարդկանց ու տարան, առավոտյան բերին և մեր աչքի առաջ գնդակահարեցին նրանց: Այդ օրը ժամանեցինք Մալաթիայի անջրդի Մուսուլ օվայ լերկ, բուսականությունից զուրկ

մի դաշտ: Մյուս առավոտ ժանդարմները ավելացան, սայլերը խառնիխուռն քշել տվեցին, իրենք էլ երկու կողմից պաշտպանում էին մեզ վիստացող քրդերից: Անտանելի շոգ էր: Ժողովուրդը պապակվում էր ծարավից: Ճանապարհի երկու կողմերին, առունների, անձրևաջրերից գոյացած լճակների մեջ հոտած, լիկած դիակներ էին իրար վրա կիտված: Վերջապես քարավանը հասավ Խրրիս գյոգ գետի կամուրջի մոտ, ուր խմբված էին թուրքերը: Դրանցից մեկը բարձրացավ առաջին սայլին և գոռաց. «Էհե յ, գյավուրնե՛ ր, ով փող չի բերի՝ ամեն սայլի համար մի ոսկի, նրա սայլը գցելու ենք ջուրը»: Ադմու՛կ, աղաղակ՛ ամեն կողմ: Վերջապես քարավանը անցավ և կանգնեց մի խանի առաջ, ուր իջևանել էին մեզանից առաջվա քարավանները: Այստեղ մեզնից առաջ Էրզրումի խոտորջրեցիներին ջարդել էին: Մեզ նեղություն չի տվեցին: Երկու օր հետո հասանք Ֆրոնջըլար գյուղը, որը մի փոքրիկ, աննշան գյուղ էր, բայց հայ ժողովրդի պատմության մեջ դարձավ նշանավոր: Այստեղ մեր սայլերը, կառքերը վերցրին: Ըստ պետական ծրագրի, ժողովուրդը ոտքով պիտի բարձրանար երեք հազար ինը հարյուր մետր բարձրությամբ Տավրոսյան սարերը: Հարյուր հազարավոր քարավաններ գալիս էին այստեղ և գտնում էին իրենց խաչելությունը, գնում դեպի մահ: Կանայք, մանուկներ, նորածին ծծկեր երեխաներ լքվում էին անտեր-անտիրական: Այստեղ մնաց Քնարիկ քույրս՝ իր ծծկեր երեխայի հետ. հիվանդ էր, չէր կարողանում քայլել: Ֆրոնջըլա ր, Ֆրոնջըլա ր. լքված երեխաներ, ծեր-անտեր կանայք, հիվանդներ՝ այս ու այն կողմ պառկած, հոգեվարքի մեջ, լիկած դիակներ՝ փալասների տակ կամ առունների մեջ: Մի առավոտ ժանդարմները քյուրդ ամբոխի հետ եկան մեր քարավանը գաղթեցնելու: Ժողովուրդը դժկամում էր. չէին ուզում գաղթել: Ծեծ, հայիոյանքներ, լաց, աղաղակ, երեխաների ճիչեր: Կանայք շալակել էին իրենց երեխաներին: Հասանք լեռան ստորոտը, շոգ արևը վառում էր: Ջուր չկար, ժողովուրդը հոգնել էր: Մեզ մոտիկ մի կին իր փոքրիկ երեխային շպրտեց գետնին ու գնաց. երեխան օրորվում, լաց էր լինում: Ես նայեցի նրան մի քանի րոպե ու գնացի: Որոշ տեղ բարձրանալուց հետո, մի ձորակի մեջ հայտնվեցին երեխաների և ծեր կանանց մարմիններ՝ բոլորովին մերկ ողջ և մեռած: Ողջերը մեզ էին նայում հոգեվարքի մեջ, նվաղկոտ աչքերով. նրանց լրիվ մերկացրել էին, նրանց մարմինների բոլոր անդամները երևում

Էին արևի ճառագայթների տակ: Բավական բարձրացանք: Մի հսկա ժայռի տակ սառնորակ աղբյուր կար, ժողովուրդը խմեց ազահորեն այդ աղբրի ջրից, կազդուրվեց կարծես թե: Մայրս չդիմացավ. ուժասպառ ինկավ, մեռավ: Կնանիք վրա թափվեցին, նրա վրայի ոսկիները վերցրին ու հեռացան: Մենք լալիս ու լալիս էինք անվերջ: Երբ հասանք լեռան գագաթը, կանանց մեջ փսփսուքներ տարածվեցին՝ տղաներին հավաքում, սպանում են: Մեր մոտից մի տասնվեց տարեկան տղա փախավ, քույրը վազեց, թե՛ եղբայր, մեզ փող տուր: Տղան տվեց փողը ու գնաց: Քույրը լաց լինելով գոռում էր. «Հո րս, մո՛րս մորթեցին մեր գյուղում, միակ եղբայրս էլ գնաց, անիծվե՛ս, աշխա՛րհ, անիծվե՛ք, մարդի՛կ, բոլո՛րդ»:

Մի գետի մոտ նորից քարավանը կանգ առավ՝ հոգնած, բեզարած: Այդ երեկո ոչ մի բան չպատահեց մեզ: Նրանք, որոնք հարազատներին թողել էին ճանապարհին, լաց էին լինում աղիողորմ ճիչերով, հեծկլտոցներով...

Գիշերը քնեցինք: Հաջորդ օրը եկան քրդերը, հետները հայտնի Ջեյնալ բեկն ու եղբայրները՝ սրիկա դահիճները...: Նրանք քարավանի միջից ինչքան փոքրիկ տղա գտան, հավաքեցին, թները կապեցին ու տարան հեռու սարի գագաթը, ուր վառվում էին թե՛ խարույկները: Այնտեղ նրանց գլուխները կացիններով կտրեցին ու շարտեցին ձորը. այդպես էին արել նախորդ քարավանների երեխաներին: Դրա համար էլ այդ ձորը կոչվեց Արյան ձոր՝ Քանլը դերե: Մերոնք ինձ փախսների տակ պահել, վրաս նստել էին. շունչս կտրվում էր, ուժասպառ էի լինում, մի կերպ դուրս պրծա, ինձ չգտան: Լեռնային մի չտեսնված գովաշունչ գիշեր էր: Լուսինը պարզ արևի նման փայլում էր երկնքում, աստղերը պսպղում էին պայծառ լույսով: Այս տեսարանի հետ իմ շուրջը սկսվեց մի սարսափելի ողբերգական տեսարան: Կանայք իրենց զավակների հետևից լաց էին լինում, լացակումած աղաղակներով անիծում էին իրենց բախտը. աղմու՛կ, աղաղա՛կ, ճիչեր, լացի ձայներ, գոռոցներ՝ խռպոտ ձայներով. «Հե՛յ, աչքներդ քոռանա՛, ու՛ր եք կորել, ինչու՞ չեք գալիս մեզ օգնության: Աստվա՛ճ, լուսի՛ն, աստղե՛ր, չե՛ք տեսնում կատարվածը, ու՛ր մնաց մեր պաշտած Աստվածը, Հիսուսը: Ու՛ր մնացին մեր պոռոտախոս, գարշելի մարդիկ, ու՛ր մնացին անիմաստ

մեր ֆեդայիները: Փու՛լ գաս, աշխա՛րհ...»: Ես չէի կարողանում քնել այս աղմուկի տակ. միտք էի անում ինձ ու ինձ և հիշում էի ամեն ինչ...: Այդտեղից գնացինք, Ջեյնալ բեկի ապարանքի մոտ, մի կանաչավուն գետնի վրա իջևանեցինք: Քրդերն այլևս նեղություն չէին տալիս մեզ: Մյուս առավոտ, երբ ճանապարհվում էինք, ես նկատեցի, որ կանայք իրենց փոքրիկ երեխաների ձեռքերից բռնած քաշեքաշ տանում էին պարսպապատ շենքի կողմը, երեխաները ետ էին ընկնում, չէին ուզում գնալ, մայրերը դառնագին լաց էին լինում. երեխան լեղապատառ ճիչով գետին էր տապալվում, մայրը գրկում, վերցնում ու տանում էր, երեխան գոռում էր. - Չե՛մ գնա:

Մայրը թե. - Ի՞նչ անեմ, յավրո՛ւս, փարա չունիմ, հալ չունիմ քեզ գրկելու, շալակելու: Ամեն ինչ կորա՛վ, փու՛լ գաս, աշխա՛րհ, - գրկեց երեխայի մեջքից, տարավ շարտեց պարիսպից այն կողմ՝ այգին: Պարիսպը դրսի կողմից ցածր էր, իսկ ներսի կողմից բավականին բարձր: Ես վազեցի, այդ պարսպից ցած նայեցի. կանաչ խոտերի վրա պառկել էին հարյուր - երկու հարյուր երեխաներ՝ մեռած, կիսամեռ, ողջեր. կային կանայք իրենց երեխաների հետ, ոմանք՝ մեռած, ոմանք՝ դեռ ողջ, հոգեվարքի մեջ տառապում էին: Նրանք իրենց ծծկեր երեխաները գրկներին ուժասպառ, գունատ սպասում էին իրենց մահվան: Մի երեխա իր մեռած մոր ստիներն էր ծծում, դարձավ՝ ինձ նայեց, վա՛յ այդ նայվածքը: Նոր նետված երեխաներից մի քանիսը երբ ինձ տեսան, վազեցին դեպի պատը, երևի ազատվելու հույսով...: Ես կիսախելագարված ցած իջա պատից ու վազեցի քարավանի ետևից: Հիշում եմ այդ սրտաճմլիկ տեսարանը մինչև այսօր:

Հաջորդ օրն անցանք ապառաժոտ նեղ արահետներով, որտեղից անցնելը շատ դժվար էր: Շատերը ցած գլորվեցին, մանավանդ հասակավոր կանայք, որոնք ուժ չունեին քայլելու: Իջանք ձորը. մի չտեսնված արագահոս գետ էր, անցնել հնարավոր չէր: Ժանդարմները մեզ հրամայեցին՝ անցնե՛լ գետը: Ահավոր հոգնած, ուժասպառ էինք եղել բոլորս: Մի քանիսը փորձեցին մտնել ջուրը. նրանք ճչալով քշվեցին հոսանքն ի վար: Ոմանք ձի վարձեցին, ոմանց էլ քրդերն էին անցկացնում փողով: Գետի մյուս ափին իջևանեցինք ավազոտ սարի տակին: Մյուս օրը նորից ճանապարհ ընկանք, ժողովուրդը չէր

կարողանում բարձրանալ ավագոտ սարը: Բարձրանալիս սահում, ընկնում էինք, հետ իջնում: Քյուրդ կանայք մեզ անտառի միջով մի ճանապարհ ցույց տվին, որով գնացինք առանց վախի: Անտառում մի քյուրդ մարդ հորեղբորս տղայի մեջքի գոտին ուզում էր խլել, սուրը քաշեց նրա վրա, հորեղբորս տղան՝ Ժիրայրը, մի ցավագին ճիչ արձակեց, գոտին տվեց քրդին: Բայց ինքը վախից մահացավ մեկ օր հետո: Վերջապես հասանք Ադիյամանի բերդը: Մի աղբրի մոտ ուզում էի ջուր խմել, մի քյուրդ մարդ մոտեցավ, փայտի մի ուժեղ հարված հասցրեց գլխիս, շալակիս շորերը առավ ու գնաց: Վերջապես գաղթականները տեղեր գրավեցին այս խոշոր բերդի մեջը, որը տեղ-տեղ երկրաշարժը ավերել էր: Մեզ բերդը լցրին ու դռանը պահակներ դրին: Հանկարծ կանայք նկատեցին բերդի աջ կողմում դիզված դիակները: Դիակները լեցված էին ձորում, գետակի ափին: Երկու օր հետո մեզ բաց թողին բերդից. քրդերը բերքահավաքի էին, չէին եկել մեզ ջարդելու: Այսպիսով ազատվեցինք ջարդից. յա բախտի: Փայտի հարվածից բերդում աչքերս սկսեցին ցավել: Ամբողջ գիշեր չկարողացա քնել. մի կոշտ բան խփում էր միշտ աչքիս, աչքս չէի կարողանում փակել: Էջի կաթ կաթեցրին և ծեծած չամիչ կապեցին, լավացավ կարծես թե, բայց լավ չէի տեսնում:

Բերդից հետո անցանք մի հին կամուրջ և սկսեցինք բարձրանալ մի թեք լեռ: Շատերը ճանապարհին մնացին, չէին կարողանում բարձրանալ թեք սարի լանջը: Վերջապես հասանք սարի գագաթը: Մի սիգապատ բարձունքի վրա, սեզերի վրա փափուկ քնեցինք այդ օրը: Երեկոյան սկսեցին գոռալ. «Քաղաքացիները բաժանվե՛ն գյուղացիների՛ց»: Քաղաքացիները իջան ցած: Երեկոյան նրանց վրաները ստուգեցին. փող էին ման գալիս: Հետո ինչքան հարս, աղջիկ կար՝ տարան հեռու մի շենքի կողմը: Քարավանի մեջ սկսվեց լացուկոծը. նրանց տարել և բռնաբարել էին մինչև լույս: Մյուս օրը բերին նրանց, հանձնեցին մայրերին:

Սա մեր վերջին սարն էր. այս բարձունքից երևում էր հեռու՝ հեռու անապատը, ցածում՝ օվկիանոսի ջրերի նման կարծես թե ալեկոծվում էր: Երևում էին քաղաքներ և հեռավոր գյուղեր, երևում էր Ադիյամանը: Այստեղից մի օր գնալուց հետո երևաց այգիների մեջ կորած

Ադիյամանը՝ Միսաք Մանուշյանի**** ծննդավայրը: Ադիյամանի կանաչ այգիների մեջ մի քիչ կարծես հանգստացանք: Տեղի հայերը հաց բերին, մեզ բաժանեցին: Երկու օր մնալուց հետո մեզ նորից քշեցին, մեզ հետ՝ Ադիյամանի ողջ հայությանը: Վերջացան Տավրոսյան գեղեցիկ ու դաժան լեռները: Ահա զովաշունչ լեռներից իջնում ենք ցած, շոգը խեղդում է մեզ: Մեր ետևում մնացին քսաներեսուն տանջալի, տառապալի, մահագույժ օրերը: Մեր քարավանը, որը կեսից էլ պակաս էր մնացել, իջևանեց Սամոսատից հարավ՝ Եփրատ գետի ափին: Ամեն կողմ դիակներ՝ ր, դիակներ՝ ր, մեռած կանայք, երեխաներ ամեն կողմ պառկած ցաք ու ցրիվ, արտերի մեջ, ավազների վրա, ամեն կողմ կիսամեռ հիվանդների տնքոցներ, աղերսագին օգնություն խնդրող նայվածքներ, նրանց կողքին՝ հոտած, փտած, ուռած, լիկած գարշահոտ դիակներ, մեծ մասամբ կանանց: Դանթեի Դժոխքը Եփրատի ափին էր: Ժողովուրդը Եփրատ գետի ջրով լվացվեց: Ինչ որ ճարել էին՝ կերան, փափուկ ավազի վրա քնեցին՝ լուռ, հանգիստ: Վշտի խուլ հեկեկոցները կամաց-կամաց մարեցին, ամեն ինչ խաղաղվեց կարծես, լուսինը չքացավ երկնքից լեռների ետև: Ժողովուրդը հոգնած, ուժասպառ եղած էր: Հանկարծ մթության մեջ թուրք ժանդարմներ, բռնի բերված քրդերի հետ, վայրագորեն մտան գաղթականների շարքերը, սրորելով քնած մարդկանց, մեռածներին, հիվանդներին, աջ ու ձախ սկսեցին խուզարկել բրտորեն. հավաքում էին փոքր երեխաներին: Ժողովուրդը սարսափահար քնից արթնացավ: Ահաբեկված, սկսեցին իրար խառնվել, աղմուկից մենք էլ արթնացանք ու սկսեցինք աջ ու ձախ նայել ապշահար՝ թե ի՞նչ էր կատարվում մեր շուրջը: Հանկարծ մի հսկա քյուրդ աժդահա ինձ նկատեց փալասի տակ, եկավ դեպի ինձ, քաջքշեց, աջ թևը զցեց մեջքիս, վերցրեց ինձ ու տանում էր: Մերոնք սարսափահար սկսեցին ճչալ, լաց լինել, հորեղբորս աղջիկը փորձեց մի կերպ ինձ ազատել քրդի ճանկերից, բայց իզուր. քյուրդը ինձ թողեց ու նրան հրեց, զցեց գետին, նորից ինձ վերցրեց ու տանում էր: Տանելու ժամանակ մեջքս այնքան ուժեղ էր սեղմում, համարյա կողերիս ոսկորները ջարդվելու էին, շունչս կտրվում էր: Մի քիչ տանելուց հետո նա հոգնեց, ինձ վայրենաբար շարտեց գետին և հրամայեց քայլել իր առաջից: Ճանապարհին ուրիշ քրդեր նույնպես բերում էին երեխաներ: Մեզ տարին վառվող խարույկների շուրջը, ուր արդեն հավաքել էին

հարյուր հիսուն-երկու հարյուր երեխաներ և չորս ծերունիների: Ես չհասկացա, թե ինչպես այս ծերերը հասել էին այստեղ. հրա շք էր, իրոք որ:

Ժանդարմները՝ ութ-տասը հոգի, սվինավոր հրացաններով եկան, հետները տասնհինգ-քսան քրդեր, մեզ շրջապատեցին, նստեցրին մի ավազոտ թմբի վրա՝ շարք-շարք, ըստ տարիքի, հասակի: Մի կին եկել էր փոքրիկ տղուն ազատելու: Ժանդարմներից մեկը, կոպիտ հայհոյելով նրան, հրեց և գցեց փոսը: Նա վեր կացավ աղիողորմ ճչալով «Հասե՛ք, երեխաներին մորթու՛մ են»: Հանկարծ, մթության մեջ, հազարավոր կանանց խուլ ձայնը բարձրացավ դեպի երկինք: Ժանդարմների պետը հրամայեց կրակել դեպի ժողովուրդը: Նրանք վերցրին հրացանները և կրակեցին դեպի ժողովուրդը. այլևս կանանց ձայներ չլսվեցին, միայն խփվող կանայք լաց էին լինում: Խարույկների կրակները թեժացրին, կանգնեցրին չորս ծերուկներին: Ժանդարմը հրամայեց ծերուկներին. - Թիկն տվեք, թիկն, - նրանք չորսը թիկն տվին, կանգնեցին՝ մեկ մեկու մեջքը գրկած:

Մի ժանդարմ վերցրեց հրացանը, ուզում էր կրակել, վերջի ծերուկը հրացանը մի կողմ հրեց և սկսեց աղաչել. - Մենք ծե՛ր ենք, մենք ոչի՛նչ չենք արել, ի՛սե՛ր Աստծո, մեզ մի՛ սպանեք:

Ժանդարմը գոռաց. - Դուք ծեր եք, ոչինչ չեք արել, բայց դուք էլ եկեղեցիներում աղոթել եք ձեր Աստծուն, որ ռուսը գա, Թուրքիան խորտակվի, Անդրանիկի սուրը կտրուկ լինի՝ թուրքերին լավ ջարդելու համար, - ժանդարմը կրակեց, չորս ծերերը միասին տապալվեցին գետնին: Կանգնած քրդերը փայտերով սկսեցին խփել նրանց քթին, բերնին, գլխներին, մինչև որ նրանք անշնչացան: Թոկը գցեցին վզները, քրդերը քաշ տվին դեպի մոտակա Եփրատ գետը: Հերթը հասավ երեխաներին: Առաջին շարքից բերում, կանգնեցնում էին երեխային, քրդերը դանակներով խփում էին նրա կոնակին, փորին, մինչև որ պատկած երեխան անշնչանում էր, նրան թոկով քաշում, տանում էին Եփրատ գետը: Այսպես երկու-երեք, թե չորս ժամ: Հերթը հասավ մեր շարքին: Քրդերը մեր վերևը կանգնած հսկում էին:

Արդեն սպանել էին մոտ երկու հարյուր երեխա: Մի ժանդարմ դանդաղ եկավ մեր կողմը և գոռաց. - Ռա դ եղեք, գնացեք:

Մենք խմբով վազեցինք, խառնվեցինք ժողովրդին: Հարսիկս արթնացավ, ինձ պառկեցրեց: Կեսգիշերին մի տղա, հանկարծ, թաց շորերով եկավ կանգնեց յուրայինների վերև անվերջ կրկնելով՝ Փա՛ռք քեզ, Աստված, փա՛ռք քեզ, Աստված, չմեռա: Առավոտյան ես տեսա, որ նրա մարմինը ամբողջովին ծակոտված էր, շոգին որդնտեց և տառապելով մեռավ:

Քունս չտարած մեկ էլ լսեցի տարօրինակ մի ձայն՝ մի կին լաց էր լինում մեր գլխավերևում: Բարձր մի տեղ, երկու կանայք իրար փաթաթված, դողահար, սարսափի մեջ կծկված նստել լաց էին լինում: Հազիվիսկ նկատեցի՝ մի աժդահա քյուրդ, խոշոր դանակը ձեռքին, հսկում էր նրանց: Հետո իմացա, որ նրանք մայր ու աղջիկ են: Կինը մղկտում էր, անեծքներ էր թափում պատճառ եղողների գլխին: Անեծքներ, անվերջ անեծքներ թուրքերի գլխին. վերջում իմացա, որ թուրք ոստիկանապետը առավոտյան եկել, տարել է այդ մայր ու աղջկան:

Եփրատ գետի ափին մահացան հորեղբորս զույգ ծոռները և հորեղբորս հինգ տարեկան Սմբատ տղան, որին ես շատ էի սիրում: Հրաման եղավ շարժվել: Գնացինք Եփրատի ափը: Փալասներով ծածկված մի ինչ-որ նավակ կար, դժվարությամբ ժողովուրդը նավ նստեց. անունն էր նավ: Քրդերը ոտից գլուխ ստուգում էին կանանց, փող էին փնտրում: Նավակը գնում էր հոսանքն ի վար: Ժամեր տևեց մինչև անցանք մյուս ափը: Քրդերը տախտակները շուռ էին տալիս, կանայք, երեխաներ ընկնում էին ջուրը: Մի դեպք, որ ես չեմ մոռանա մինչև իմ մահը. երկու աժդահա քրդեր հարձակվել էին մի հուլանի, գեղեցիկ, հասակավոր կնոջ վրա, ուզում էին նրա փողի քսակը վերցնել: Կինը դիմադրում էր ամբողջ ուժով, նրանց գետին էր գցում, նրանք ելնում, նորից էին հարձակվում նրա վրա: Այսպես չգիտեմ ինչքան տևեց: Կնոջը ամբողջովին մերկացրին, հագուստները պատառոտեցին, քսակը վերցրին ու նրան թողեցին անդամամերկ:

Հանկարծ կողքին նկատեցի մի յոթ-ութ տարեկան փոքրիկ աղջնակ, որը հետևում էր մոր պայքարին՝ աչքերը լայնացրած, դողալով, լալով, ճչալով: Ես այդ աղջկա աչքերի նման աչքեր չեմ տեսել ո՛չ նկարիչների մոտ, ո՛չ էլ՝ կյանքում: Կինը պառկած տեղից վեր կացավ, աղջկան գրկեց ու դողդոջուն ձայնով ասաց. - Մեռա՛նք, աղջիկս, ո՛չ փարա ունենք, ո՛չ հագուստ, - և մի ուսույունով աղջկա հետ նետվեց գետը:

Մի ամբողջ օր նորից ճանապարհ էինք ընկել, արևը վառում էր, ջուր չկար, հորեղբորս աղջկան՝ Հայկանուշին թողինք ճանապարհին մի ծառի տակ. նա ողջ էր, մեր հետևից նայում էր: Հեովից՝ ցածում ջուր նկատվեց: Մարդիկ ամաններն առած վազեցին: Մի ժանդարմ ասաց. - Չի՛ կարելի, ջուրը լի՛ քն է դիակներով: - Երկու-երեք օր գնալուց հետո, նորից երեխաներին հավաքեցին, մի երկու-երեք մեծահասակների խփեցին, փող պահանջեցին, հետո մեզ բաց թողին:

Վերջապես երկար, տանջալի ճանապարհ անցնելուց հետո հասանք Սուրուճ անապատը: Սա իսկական սպանդանոց էր. օրական հարյուրներ մահանում էին: Մեր գյուղացիների համարյա յոթանասուն տոկոսը մահացավ այստեղ: Ամենածանր և ահավոր վիշտը ինձ համար այն էր, որ իմ չորս-հինգ տարեկան Երամ անունով եղբորս թողեցինք ծառի տակ, նա մեր ետևից լաց էր լինում: Վա՛յ, այն օրը մինչև հիմա չե՛մ մոռանում: Տասնհինգ օր տառապելուց հետո նա լալով մահացել է, ըստ վերջին եկողների՝ սովից, ծարավից, գիշերային ցրտից: Շարժվեցինք դեպի Սուրուճի երկաթուղային կայարանը: Ճանապարհին մի քյուրդ կին էլմոն քրոջս ձեռքից բռնեց ու տարավ (վեց-յոթ տարեկան էր): Իջևանեցինք երկաթուղային կայարանի մոտ, մի խանում, հետո դուրս արին, քշեցին դեպի Հալեպի կողմը, ապա բաժանեցին՝ ողջ մնացածների կեսը գնաց Դեր էլ Ջոր, կեսը՝ ետ եկավ նորից Սուրուճ: Մեզ լավաշ հաց բաժանեցին և հրամայեցին գոռալ. - Կեցցե՛ թագավորը (կոմեդիա էր): Ժողովրդի մեջ լուրեր տարածվեցին, թե իբր էնվեր փաշան եկել, անցել և գնացել է, իր կնոջ հետ, դեպի Դիարբեքիր: Այդտեղից մեզ քշեցին երկաթգծով դեպի կայարանի կողմը՝ Ռաս-էլ-Այն, դեպի արևելք: Հասանք Ռաս-էլ-Այնի կայարանը: Մեզ տարին, երկու-երեք կիլոմետր սալահատակված ճանապարհի երկու կողմի վրա շարեցին: Սկսեցին բեմահարթակներ

սարքել, իրարից որոշ հեռավորության վրա, որոնց վրա նաև՝ ցցեր: Կեսգիշերին բերին, մարդկանց շարեցին ցցերի տակ, ճամփի մեկ ծայրից մյուսը՝ ութական հոգի: Շատերի գլուխները կտրել էին և քառակուսի կույտեր էին կազմել: Արևելքից մեզ նման գաղթականներ բերեցին, շարեցին ճանապարհի մյուս կողմը: Վերևից արևն էր վառում, ներքևից՝ տաք քարերը: Համարյա թե մեռնում էինք, լացի ձայները՝ ջուր էին աղերսում, բերող չկար, ջուր չկար:

Զինվորներ, ժանդարմներ, քրդեր գնում-գալիս էին, ինչ-որ մի բանի էին պատրաստվում: Հանկարծ, որտեղից որտեղ երկար գնացքը եկավ և կանգնեց մեր դիմաց: Ժողովրդին թափեցին ցած, վագոնները իրենց եկած ճանապարհով ետ գնացին. դրանք թեքեղաղցի՝ ռոդոսթոցիներ էին, ադրիանապոլսեցի (Էդիրնե), մակարացիներ էին՝ Թրակիայի ժողովուրդը: Ժողովուրդը՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր, աղջիկներ, զարմացած, շվարած կանգնել էին: Նրանց խաբել և բերել էին, իբր՝ գնալու էք բնակության նոր վայրեր: Նրանք մեզ նկատեցին հեռվից և սկսեցին աջ ու ձախ շարժվել, ճչալ, լաց լինել իրենց ապրանքների համար: Ոստիկանները վրա պրծան, նրանց հանգստացրին և բռնի նստեցրին երկաթգծի երկայնքով: Նրանք երևում էին մեր տեղից՝ կիրակնօրյա շորեր հագած, աղջիկները սպիտակ շորերով և այլն: Երեկոյան մարդկանց մորթեցին, դիակները շարեցին բեմահարթակների առաջ, հետո բերին սպիտակ շորերով աղջիկներին. գիշերային խավարի մեջ նրանց բոլորին ցցերի վրա նստեցրին: Մեր ականջները խլանում էին նրանց մայրերի, հարազատների ճիչերից, լացերից և գոռում-գոչումներից: Իմացա, որ այդ մարդիկ Անդրանիկ փառային ուսերի վրա են տարել, իսկ աղջիկները, «Իբրև արծիվ» երգելով, Անդրանիկին ծաղկեփնջեր են մատուցել փողոցներում՝ թուրքերի ներկայությամբ: Ահա վրեժ էին լուծում նրանցից:

Առավոտյան կարմրավուն, վառ արևը ոսկի էր մաղում չորս դին կապուտակ երկնքից, իր ոսկեգույն ճառագայթները փռել էր ամեն կողմ: Դա անապատի արևն էր, որ միակ վկան էր մեր այս անողորմ տառապանքի: Վերջապես թրակիացիներին քշեցին, բերին և շարեցին ցցերի առաջ. մեզանից ցածում նրանք շուտ էին գալիս, մեկը իր

մարդուն էր փնտրում, մյուսը՝ ցցերի վրայի իր աղջկանը: Ցցերի վրա բարձրացած սպիտակ շորերով աղջիկները արդեն մահացել էին, գլուխները կախ ընկած էին մի կողմի վրա... Իրարանցում, ողբալի ձայներ, աղմուկ, հարայիրոց գաղթականների մեջ՝ ծայրից ծայր:

Հանկարծ աղմուկ-աղաղակ, ծափահարություններ. եկան մարդկանցով լիքը չորս կառք ու կանգնեցին ճանապարհի ծայրին՝ մեզանից քսան քայլի վրա: Երկու կառք բարձրացան և կանգնեցին բարձրում, մյուս երկուսը՝ ճանապարհի ծայրին: Լսեցինք, որ դրանք մեր մտավորականներն էին, ամեն կառքի մեջ չորս հոգի, որոնց բերել են Հալեպից: Հրամանի վրա երկու կառքերը շարժվեցին ճանապարհով, նախ՝ կամաց, հետո՝ արագ: Կառքի վրայի ոստիկանները մտրակներով սկսեցին խփել մեր մտավորականներին: Խփում էին նրանց գլխներին, մարմիններին, երեսներին, որտեղին պատահեր: Կառքերը երկրորդ անգամ եկան, ոստիկանները մտրակների հարվածների տակ գոռում էին. «Հէ՛յ, գլավուրնէ՛ր, աջ նայե՛ք (մեզ, ցցերի վրայի աղջիկներին և մորթված մարդկանց էին ակնարկում), տեսե՛ք անգլիական ռազմանավերը Ստամբուլ են մտնում»: Գնում էին կառքերը, նորից էին գալիս, լսում էինք. «Գլավուրնէ՛ր, ձախ նայե՛ք, քոռ Մոսկովի՛ ռուսի գորքը Սվազ է մտնում, Թուրքիան ոչնչանու՛մ է»: Այսպես անվերջ, տասից ավելի անգամ տանել-բերելուց հետո կառքերը գնացին դեպի Ուրֆայի կողմը: Մյուս օրը մեզ քշեցին նրանց ետևից, դեպի Տիգրանակերտի գլխավոր ճանապարհը, թրակիացի ժողովրդին մեր ետևից բերին: Մեզ շրջանաձև նստեցրին քարքարոտ, առանց մի բուսականության չոր ու ցամաք մի տեղ: Մեզանից մի քիչ հեռու՝ կանաչ այգու մեջ, կամուրջի մոտ կար մի մեծ շենք՝ քարվանսարայի պես բան: Այնտեղ մարդիկ մտնում-ելնում էին: Հանկարծ մարդիկ եկան, տախտակներ, ցցեր շալակած. շրջանի մեջտեղում խփեցին ցցերը և տախտակները ու գնացին: Կես ժամ հետո, ծեծելով, հարայիրոցով բերին մեր ութ մտավորականներին՝ Չոհրապի գլխավորությամբ: Նրանց նստեցրին, եկան ճառեր ասացին, մեր մտավորականների վրա թքեցին ու գնացին: Հետո եկան ութ ոստիկանները՝ սվիններով, հետները մի ածղահա մարդ՝ կիսագինվորական հագուստով: Կիսավայրենու տեսք ուներ: Հրամայեց մեր մտավորականներին մերկացնել, հետո նրանց

փորի վրա պառկեցնել սովեց տախտակների վրա, գլուխները առաջ գցած, հետույքները բարձրացած: Հրաման եղավ՝ Սյունգյու դա՛խ (սվինները խրել): Ոստիկանները բոլորը սվինները խրեցին մեր մտավորականների հետույքները. նրանք մահացան, արդեն ծեծի տակ կիսամահ էին եղել: Նրանց դիակները մինչև մեջքը հողի մեջ թաղեցին՝ գլուխները դուրս: Մեզ ասում էին. «Նայե՛ք նրանց, նրանք ձե՛ր մասին են մտածում, դուք էլ աղոթեցե՛ք նրա՛նց հոգու համար, որ ձեզ այս օրին հասցրին»: Ժողովուրդը լալիս էր, ժողովուրդը տառապում էր, տանջվում էր, ժողովուրդը սովից, ծարավից մեռնում էր: Ո՛վ էր մտածողը, փրկողը: Չգիտեմ: Ասում էին, որ էնվեր փաշան եկել էր Պոլսից հատուկ հայ մտավորականների սպանությանը ներկա լինելու համար, ասում էին, որ էնվեր փաշան անձամբ ինքն է կազմակերպել այս գործը: Ես տեսա՝ մի խումբ մարդիկ նստել էին պատշգամբում, այգու մեջ: Ջարդը վերջանալուց հետո նրանք իջան, կառքեր նստեցին ու գնացին դեպի Տիգրանակերտի կողմը: Մի օր հետո ժանդարմները մեզ քշեցին որտեղից որ եկել էինք, իսկ թրակիացիներին՝ դեպի հարավ, մորթված մարդկանց և ցցերի վրա գտնվող աղջկերանց կողմը: Մակարացի Գրիգոր Իշկայան անունով մի մարդ ինձ պատմել է Թրակիայի դեպքերի մասին և ինքն էլ ականատես է եղել իմ նկարագրած դեպքերին՝ ինը-տասը տարեկան հասակում: Այսպես, թրակիացիներին ասում են. «Ձեր գույքով ունեցվածքով գնալու եք Ճեզայիր, պատերազմից հետո կգաք ետ»: Բերին մեզ, այդ օրը զցեցին: Ցցերի վրայի աղջիկները ռոդոսթոցի էին՝ Անդրանիկին ծաղկեփունջ մատուցողները, իսկ երիտասարդները՝ Անդրանիկին ուսերի վրա են տարել, սպանվածների մի մասն էլ օսմանիե թունելի վրա աշխատող բանվորներն էին: Մեզ բերին Ուրֆա, այնտեղից քշեցին դեպի անապատը՝ մի անմարդաբնակ տեղ, ուր միայն մի քանի ծառեր կային: Այդ օրը գիշերը անձրև եկավ և ցուրտ քամի: Գիշերը հարյուրավոր մարդիկ մահացել էին: Քրդերին բերին, մի ընդհանուր խոշոր փոս փորել սովին: Քրդերը թոկերով ընկան ժողովրդի մեջ՝ տրորելով հիվանդներին. մեռած-ողջ՝ ով պառկած էր, վիզը թոկ էին զցում, քաշեքաշ տանում փոսն էին ածում ու վերադառնում: Նույնիսկ ողջերի վիզը թոկ էին զցում, տանում նետում էին փոսը. հարազատների ճիչերը, աղաղակները չէին լսում: Այդտեղից մեզ նորից քշեցին դեպի հարավ՝ մի այլ անմարդաբնակ

տեղ: Կանայք՝ տիֆով հիվանդ, ջուր էին աղերսում: Ես մի կեղտոտ ամանով ջուր էի բերում նրանց համար, անձրևից գոյացած կեղտոտ ջրերից: Նրանք ջուրը խմում էին ազահաբար ու մահանում էին անմիջապես: Մի օր էլ ջրի էի գնացել, ճանապարհով անցնող երկու ծեր մարդիկ, էջերն առաջները խառնած, գնում էին: Ինձ տեսան, ծերի մեկը ետ ընկավ, ինձ նայեց, ես վախեցա, սարսափով նայում էի նրան: Նա ասաց. - Մի՛ վախիր, տղա՛ս, արի՛ քեզ տանեմ մեր գյուղը: Մյուս ծերը եկավ, մեկ-մեկու հետ խոսեցին:

Այս ծերուկը նրան ասաց. - Լսի՛ր, իմ ու քո տղաները Բաղդադի ճակատում կռվում են, ես այս հայ տղային կտանեմ կազատեմ մահից, Ալլահն ալ կպահի իմ զավակներին թշնամու գնդակից, - ինձ դրին էջի վրա:

Երկու օր գնալուց հետո հասանք Այնթապի մոտ մի գյուղ Հյուլումեն անունով: Գյուղ չհասած գյուղացիները և ծերուկի հարազատները խմբով վազեցին: Նրանք երբ ինձ էջի վրա տեսան, զարմացած, սարսափահար փախան ամեն մեկը մի կողմի վրա: Գյուղացիները բաժանվեցին երկու մասի. մի մասն ասում էր՝ այս գյավուրին նետի՛ր փոսը, գյուղը կվարակի, մյուս մասն ասում էր՝ Բեսսեն ինչ ուզում է, թող այն լինի, ձեր ինչ գործն է: Աղմուկի ժամանակ մորուքով մի պատկառելի մարդ եկավ, նայեց ինձ, նայեց խուժանին, ծերուկի ձեռքից փայտը վերցրեց, տվեց ում որ պատահեց, ամեն մեկը մի կողմի վրա փախան: Հասանք ծերուկի տունը. հարսը, թոռները փախան տնից: Այս ծերուկի կինը առաջ եկավ, թնիցս բռնեց ու ինձ տարավ մարագը, դարմանի վրա պառկեցրեց և ասաց. - Դուրս չգա՛ս, այստեղ պառկի՛ր:

Փափուկ դարմանի վրա պառկեցի, ազատ շունչ քաշեցի: Որոշ ժամանակ անց տանտիկինը բերեց մի քիչ ոսպով ապուր. անմիջապես խմեցի և ամեն օր այսպես: Որոշ ժամանակ անց՝ կինը ապուրը շատացրեց, հետը փիլավ բերեց, որոշ ժամանակ անց՝ հաց, և ես մի քիչ կազդուրվեցի, սկսեցի ման գալ կամաց-կամաց գոմի մեջ: Արյունս սկսեց շարժվել, վրաս ուժ եկավ, դեմքս կլորացավ: Այս կինը աղջկա

հետ ինձ լողացրեց և նոր հագուստներ հագցրեց: Հարսը, լսելով, որ մի նոր հայ տղա է երևացել իրենց տանը, հնիհն, կատաղած եկավ խոհանոց, ուր ես ճաշում էի, գլխիս վերև կանգնեց և գոռաց. - Ա՛յ անա, հերի՛ք չէր մի հոտած գլավուրի տղա պահում ես, հիմա էլ սրա՛ն էք բերել, հա՛ :

Ես դառել էի կլոր դեմքով, շեկ, գանգուր մազերով, կապույտ աչքերով տղա, այլևս այն հոտած, նիհար, փոքր ուռած կաշի-ոսկոր, զզվելի տղան չէի: Հարսը նայեց ինձ ու գոռաց ուրախության ճիչով և վազեց գոմը, որ գտնի հին, հոտած, նեխած տղուն: Ունայն հետ եկավ և սկսեց. - Ա՛յ անա, ա՛յ այս տղան լավն է, ինչքա՛ն սիրուն է, պահե՛նք:

Ծեր կինը ասաց. - Գնա՛, ոռոսբի՛, իմ տղուն ուզում էիր վռնդել, սպանել հա՛, տունը թողիր, փախար նրա պատճառով, հիմա տեր ես կանգնում իմ տղուն:

Հարսը վազեց բերեց իր երեխաներին տուն, նրանք ինձ ընտելացան և ինձ շատ էին սիրում, նույնը՝ մայրերնին: Գարուն էր արդեն, ես սկսեցի տնային մանր-մունր գործեր կատարել, սկսեցի գառները արածացնել: Ապրում էի որպես տան զավակ: Նրանք գյուղի մարդկանց պատվիրել էին, որ ոչ ոք ձեռք չտա ինձ: Մեկ-երկու տարի հետո, մի օր հանկարծ գյուղի մեջ հավար ինկավ, մարդիկ կանչում, վազում էին դեպի քաղաքի ճանապարհի կողմը, գոռալով. - Բեսսեի տղաները գալիս են, երկու եղբայրները՝ Սայաթը և Հուսեյնը: - Տնեցիները ինչակորույս վազեցին, հարայ-հրոցով բերին երկու եղբայրներին տուն: Նրանք նստեցին ճաշ կերան, հանկարծ ինձ նկատեցին: Երեկոյան, երբ ես անցուդարձ էի անում տան մեջ, մեծ տղան՝ Սայաթը դառավ մորը. - Այս տղան ո՞վ է:

Մայրն ասաց. - Սա էլ մեր տղան է, հայրդ գտել է նրան գաղթականների միջից, ձեր մոտից վերադառնալիս և նպատակ է դրել՝ եթե ես այս տղային տանեմ պահեմ, մահից ազատեմ, Ալլահն էլ իմ տղաներին կպահի թշնամու գնդակից. ահա և իրականացավ հորդ երազը:

Տղաները ուրախացան և պատմեցին իրենցը. - Մենք Բաղդադի ճակատում կռվում էինք արդեն երկու ամսից ավելի. մեր հրամանատարը մեզ երկուսիս ուղարկեց, որպես լավ, պարտաճանաչ զինվորների, Օսմանիե հիվանդանոցը կազդուրվելու համար: Այնտեղ մնացինք մի ամիս: Հանկարծ մի օր մի հայ բժիշկ եկավ և մեզ ասաց. «Ձեզ ուղարկում են Բաղդադ, նորից ճակատ. եկեք դուք ձեր զինվորական հագուստները թողեք այստեղ, քաղաքացիական շորեր հագեք, ես ձեզ կտամ մի տարվա հանգստանալու թուղթ»: Մենք համաձայնվեցինք, թուղթը առինք ու եկանք, հայ բժշկին շնորհակալություն հայտնեցինք: Հետո իմացանք, որ Օսմանիեի երկաթուղային թունելում աշխատող հայ բանվորներին աշխատանքը վերջացնելուց հետո սպանելու են: Այս բժիշկը մեր զինվորական շորերը հագցրել է հայերին և ուղարկել է նրանց Բաղդադ, ուր հայերին չէին ջարդում: Այսպես շատերին է արել:

Դրանից հետո տնեցիների ուշքը գնում էր, ինձ շատ էին սիրում, դրանից հետո գյուղացիները ինձ վրա նայում էին իբր հրաշք անձնավորություն: Ինձ բերող Բեսսեն՝ հայրերնին, իր տղաներին ասում էր.

- Ես ջահելացել եմ, ինչ լավ արի այս հայ տղուն բերի և երջանկացա:

Դրանից հետո ինձ գործ անել չէին թողնում՝ կեր, խմիր, ման արի, ասում էին: Դու մեր հարազատ տղան ես այլևս:

Հուլիսին գյուղում մնացի մինչև 1919 թիվը. պատերազմը վերջացել էր: Եկա Այնթապ քաղաքը: Ամիսներ սոված, տկլոր ման եկա: Գաղթականություն՝ լիքը. ո՛չ աշխատանք կար, ո՛չ փող: Չորս-հինգ ամիս հետո ամերիկացիները եկան որբանոց բացին՝ «Հալաճյան որբանոց»: Դիմեցի՝ ինձ ընդունեցին: Այնտեղ մի տարի մնալուց հետո անգլիացիները գնացին, նրանց տեղը եկան ֆրանսիացիները, որից հետո սկսվեց քեմալական շարժումը: Կյանքը դառավ անտանելի: Ամերիկացիները որբանոցը տեղափոխեցին Բեյրութ: Մեր որբանոցը գնաց Ճիբեյլ, որտեղ մնացի մինչև 1924 թիվը: Ամերիկայից

հրավերի թուղթ ստացա և գնացի Ամերիկա: Նավը հանդիպեց Հունաստան, Իտալիա և Ֆրանսիա՝ Մարսել, այնտեղից՝ Փարիզ: Գնացի Փարիզում մեզ ընկերակցող Ստեփան Դարդունու մոտ, որն ինձ դասատու էր եղել որբանոցում: Փարիզում ինձ տարավ այն սրճարանը, ուր հաճախում էին դաշնակցականները, ինքը մոլի դաշնակցական էր: Ես սրճարանում տեսա Արմեն Գարոյին (Գարեգին Բաստրմաճյանին): Նա մասնակցել էր Բանկ Օթոմանի գրավմանը 1896 թվին: 1914 թվին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ինքը երեք հազար կամավորներով կռվել է Սարիղամիշի ճակատում՝ Էնվեր փաշայի դեմ, նրա զորքերի օպերացիաների ժամանակ, նույնիսկ կրակել է Էնվերի վրա: Հակառակ նրան, որ ինքը եղել է թուրքական մեջլիսի անդամ, Էնվեր փաշան թույլատրել է նրան գնալ Կովկաս՝ իր գործարանների, տների հաշիվները մաքրել և գալ ետ՝ Պոլիս:

Նավ նստեցինք, գնացինք, հասանք Ագորյան կղզիների մոտով Նյու Յորք: Ամերիկայում ապրում էի Բոստոնի մոտ Ուոթըրթաունում. մի փոքրիկ քաղաք էր: Ես տեսա Համաստեղին, Սողոմոն Թեհլիրյանին, Ռուբեն Դարբինյանին, ռամկավար Ա. Նազարին՝ «Պայքար» թերթի խմբագրին, Արսեն Միքայելյանին՝ բանաստեղծ էր և մոլի կոմունիստ, Մնար Մնարյանին՝ «Բանվոր» թերթի խմբագրին: Աշխատեցի Hood Rubber գործարանում, հետո՝ Crawford վառարանի գործարանում:

Այստեղից գնացի Դետրոյտ: Երեք-չորս տարի աշխատեցի Ֆորդի ավտոգործարանում: Այստեղ հանդիպեցի հնչակյան կուսակցության հիմնադիր Նազարբեկին: Ծանոթացա Ջորավար Սեպուհի հետ: Ապա անցա Չիկագո, ուր աշխատանքի անցա Գաբիկյան Կարապետ անունով սեփականացու գորգի խանութում: Մի տարի հետո գնացի Մինիապոլիս և Սենտ փոլ (այս երկու քաղաքները մի կամուրջով էին բաժանվում իրարից), որտեղ շատ հայեր կային, ունեին սրճարաններ: Այս նահանգը Ամերիկայի ցորենի շտեմարանն էր՝ բերքի տեսակետից: Քաղաքը շատ գեղեցիկ էր և մարդիկ բարի էին: Մի քանի ամիս մնացի մի սեփականացու գորգավաճառի մոտ, որի անունը չեմ հիշում: Այս խեղճ մարդը թոքախտով տառապում էր, Դենվեր Կոլորադոյի սանատորիաներից մեկում ուղեգիր ուներ և հավատում էր, որ կբուժվի այնտեղ: Երկու ամիս հետո լուր ստացվեց, որ նա

մահացել է: Խանութը մնաց մի ուրիշի: Մի ժամանակ էլ պաղպաղակ էի բաժանում խանութներին: Այստեղից գնացի Սոնթանա Ուայթֆիշ կոչվող փոքրիկ քաղաքը, ուզեցի երկաթգծի վրա աշխատել չհաջողվեց: Այնտեղից գնացի Սպոքեն. Ուաշինկտոնի նահանգում մի փոքրիկ քաղաք էր: Մի ջահել տղա՝ մեր սեբաստացի, գորգի խանութ ուներ: Այստեղ էլ կային մեծ թվով հայեր, այսքան հեռու տեղ: Հետո գնացի Փորթլենտ Օրեգոնի քաղաքը: Այս քաղաքը նույնը՝ շատ մաքուր, կոկիկ քաղաք էր, ես շատ սիրեցի այն: Այստեղ կենտրոնական փողոցի վրա մեծ գորգի նորոգման, լվացման փոքրիկ գործարան կար, իսկ գլխավոր փողոցի վրա նոր գորգերի՝ «Արամ, Թադևոս և Տիգրան եղբայրներ» վերտառությամբ: Քաղաքի և նահանգի մեջ բավականին մեծ անուն ունեին նաև Գարթոգյան եղբայրները: Նրանք շատ հոգատար վերաբերվեցին ինձ որպես հայրենակցի և որպես շատ տառապած, անտեր մարդու, խոստացան գործ տալ իբրև մատակարարող. ես չհամաձայնեցի, չեմ հասկանում՝ ինչու: Այստեղ հանդիպեցի էվերեկցի մի բժշկի, որը ամուսնացած էր գերմանուհու հետ՝ շատ հայտնի բժիշկ էր քաղաքում: Հյուրանոցում հանդիպեցի Մայքլ Արլենի հետ: Ես այստեղ պատահաբար գտա մեր գյուղացի մի ընտանիք, ինձ հեռավոր ազգական Ստեփան Փափազյանին, որը ուներ երկու աղջիկ և երկու տղա: Ինքը աշխատում էր Գարթոգյանների արհեստանոցում՝ նա քենակալ էր Թադևոս Գարթոգյանի հետ, դրա համար էլ հասել էր այս հեռու քաղաքը: Նրա տանը մնացի երկու ամիս: Ինձ շատ էր սիրում, ծնողի չափ, փող չէր վերցնում իմ կերածի դիմաց, կինը նույնպես շատ համեստ, հասկացող կին էր և շատ սիրալիր էր իմ հանդեպ: Նրանք մտադիր էին իրենց աղջկան ամուսնացնել ինձ հետ, բայց ես չընդառաջեցի նրա սիրուն, ես շատ սառը մնացի: Այնտեղից եկա Սան-Ֆրանցիսկո՝ գեղեցիկ այգիների քաղաքը: Որոշ ժամանակ մի վանեցու ճաշարանում աշխատեցի, բայց չգիտեմ ինչու՞ Ֆրեզնոն ինձ ձգում էր: Գնացի Ֆրեզնո, առաջին անգամ ծանոթացա «Նոր օր» թերթի խմբագրի հետ, հետագայում՝ գրող Անդրանիկ Անդրեասյանի հետ, որը քեռու փոխարեն խմբագրում էր թերթը: Քեռին՝ Արմենակ Ամիրխանյանը, հիվանդ էր: Մի օր խմբագրատանը ծանոթացա նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի հետ: Ֆրեզնոյում էր ապրում Անդրանիկ փաշան. վերջին օրերն էին: Ես

տեսա նրան հյուժված և հուսահատ վիճակում, փայտի օգնությամբ գալիս էր կենտրոնական այգին: Հետո նա մահացավ: Ինձ ծանոթացրին Վահե Հայկի հետ, նա չամիչի հարուստ վաճառական Գրիգոր Առաքելյանի փեսան էր, հաճախ գնում էր հայդուկ Սմբատի սրճարանը: Այնտեղ էին լինում Հրաչ Երվանդը՝ ռամկավար, և Արսեն Միքայելյանը՝ դաշնակցական: Հրատարակվում էր երեք թերթ՝ «Նոր օր», «Մշակ», «Ասպարեզ»: «Մշակը» խմբագրում էր Լևոն Լյուլեջյանը: Ֆրեզնոն իր առաջվա փառքը կորցրել էր՝ ամերիկյան «չոր օրենքի» հետևանքով: Խաղողի և չամիչի գները խիստ անկում էին ապրում: Հայերը իրենց այգիները թողել, գնացել էին Սան Ֆրանցիսկո, Լոս Անջելես և այլն: Այստեղ դեղատուն ուներ Հայկ Բոնափարթյանը, որը չի կարողացավ պահել, սնանկացավ: Հայերն ունեին երկու եկեղեցի՝ Լուսավորչական-Առաքելական և Բողոքականաց ժողովարանը: Վիլյամ Սարոյանը միջնակարգ դպրոցը նոր էր ավարտել, իր սովորած դպրոցում ֆիզկուլտուրայի դասատու էր նշանակվել: Ես աշխատանք գտա: Աշխատում էի բարձր սարերում՝ երկաթգծի շինարարության վրա: Հայ տղաներով աշխատանքի խումբ էինք կազմել: Սարերում ես տեսա Ջեյ Լոնդոնի «Կանաչ հովիտը» գրքի մեջ նկարագրված վայրերը: Երեք տարի աշխատելուց հետո գնացի Լոս Անջելես: Այն ժամանակ քաղաքի բնակչությունը դեռ մի միլիոնի չէր հասել: Լոս Անջելեսում ես աշխատանքի անցա որպես կինոնկարահանման ժամանակ դերասաններին ընկերակցող-օրական ստանում էի հինգ դոլար: Մի քանի ամիս ես աշխատեցի դերասաններ Ֆերբենդ Դուկլաս և Մարի Փիկֆորտ ամուսինների մոտ, մասնակցեցի նրանց նկարահանած «Բաղդադի գողերը» ֆիլմի աշխատանքներին: Հետո գնացի Ջեքի Քուզայի մոտ: Սա տասներկու տարեկան դերասան էր, խաղում էր որբերի դերեր, հայերին շատ էր սիրում: Նույնիսկ մի անգամ մի նավ ուտելիք տարավ Հունաստան՝ հայ որբերին: Լոս Անջելես էին հավաքվել հայ մտավորականները: Ես տեսա Արմենակ Շահմուրադյանին, Ալեքսանդր Մելիքին, դերասան Հարութին, ռեժիսոր Ռուբեն Մամուլյանին, մի օպերայի երգչի, որ մեծ անուն էր հանել, բայց անունը չեմ հիշում: Դեռ հայ հարուստներ չկային, միայն մի հայ մարդ ուներ երկաթի գործարան: Մի դերասանի ընտանիք կար. նրանք խմբով նկարահանվել էին «Պարսկական լուսինը» կինոնկարում: Հայերը մեծ մասամբ քաղաքը մաքրող

բանվորներ էին, հիմնականում լենինականցիներ և մշեցիներ, որոնք իրենց վարքով չէին փայլում:

Մի օր սրճարաններից մեկում ծանոթացա այնթապցի մի հայ երիտասարդի հետ. նա ինձ տարավ մի տուրիստական ընկերության գրասենյակ և ինձ համար աշխատանք ապահովեց տուրիստական մի նավի վրա: Ես ուրախացա անչափ, որովհետև սիրում էի թափառական կյանքը: Վերջապես ճոխ տուրիստական նավով ճամփա ելանք՝ Հարավային Ամերիկայի շուրջը պտտվելու: Գնացինք Չիլի, Մագելանի նեղուցով անցանք, եղանք Բուենոս Այրեսում, Ռիո դե Ժանեյրոյում, Բրազիլիայում, Մոնտեվիդեոյում: Այստեղ ես գտա որբանոցի իմ երկու հայրենակիցներին՝ Սուրեն Բոյաջյանին և Սարգիս Ալթունյանին, որոնք կոշկակարի խանութ ունեին հենց քաղաքի կենտրոնում: Բուենոս Այրեսում տեսա մեր գյուղացի Տերտերյան Տոնիկին՝ վարսավիր էր աշխատում: Սան Դիեգոյում (Չիլի) տեսա պոլսեցի մի ծերուկի, որը շատ հետաքրքիր բաներ պատմեց իր կյանքից, հայ հեղափոխական կուսակցությունների զավեշտական գործունեությունից և այլն, և այլն: Նավը բարձրացավ Ամազոն գետով: Նավն ամբողջովին ապակեպատված էր՝ թունավոր մրջյուններից, միջատներից, նույնիսկ գազաններից պաշտպանվելու համար: Ազատ դիտարաններ կային՝ Ամազոնի երկու կողմերը դիտելու համար: Ես էլ հաճախ դիտում էի խոշոր հեռադիտակով: Վերջապես հասանք Վենեսուելայի մայրաքաղաքը՝ Կարակաս, և Պանամայի նեղուցով ետ՝ Լոս Անջելես: Երկու ամսից ավելի տևեց իմ ճանապարհորդությունը: Լոս Անջելեսում հանդիպեցի Հայաստանից եկած պատգամավորների, որոնք Անդրանիկի սուրը բերին Հայաստան: Ես անընդհատ մտածում էի գալ Հայաստան, սովորել համալսարանում, ամուսնանալ հայաստանցի աղջկա հետ: Հետո նորեն ճամփորդեցի: Նյու Յորքում եղա շատ վայրեր: Ապրում էի հորեղբորս տանը, այցելեցի Բոստոն՝ Ուոթըրթաուն, քրոջս մոտ, որտեղից որսկսել էի իմ թափառական կյանքը:

Նյու Յորքում մի հայ բժիշկ ինձ տվեց Հայաստանի Հանրապետության անձնագիր, որով եկա Ֆրանսիա, դիմեցի սովետական դեսպան Լուսաչարսկուն՝ Խորհրդային Հայաստան գալու համար: Այնտեղ հանդիպեցի Պողոս Մակինցյանին, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանին, Եղիա Չուբարին, որոնք ինձ

հայտնեցին, որ Կիրովի սպանության պատճառով որոշ ժամանակ չի թույլատրվում օտարներին մտնել Սովետական Միություն: Ինձ ասացին, որ սպասեմ որոշ ժամանակ: Մնացի Ֆրանսիայում՝ Մարսել քաղաքում, մեր գյուղացիների մոտ:

Մարսելում, որպես օտարական, ինքնաթուղթ չունեի, հետևաբար ոչ մի տեղ աշխատելու իրավունք չունեի: Առաջնակարգ հյուրանոցներից մեկում ազատ թարգմանիչ էի աշխատում՝ անգլերենի, թուրքերենի և արաբերենի: Ամեն օր գնում էի նավահանգիստ, ճամփորդներին բերում էի հյուրանոց. ինձ լավ էին վարձատրում անգլերենի համար: Ազատ ամիսներին գնում էի Փարիզ: Սրճարաններում հանդիպում էի հայ մտավորականներին, նրանց հետ վիճում էի քաղաքական հարցերի շուրջ. ռամկավարների սրճարանները առանձին էին, դաշնակցականներինը՝ առանձին: Ես այնտեղ հանդիպեցի հայտնի մարդկանց՝ Ավետիս Ահարոնյանին, Միքայել Վարանդյանին, Միմոն Վրացյանին, Արշակ Ջամալյանին, Շավարշ Միսաքյանին՝ իր խուլի ականջակալներով: Ռամկավարների սրճարանում՝ Լևոն Բաշալյանին, Ռուբեն Որբերյանին, Աղաթոն Բեյլին, Արշակ Չոպանյանին, բարեգործականի քարտուղար Վահան Մալեգյանին, մեծահարուստ մարդկանց, ոսկերչական և մուշտակի խանութների տերերի և այլն, և այլն:

ՀՕԿ-ի սրճարանում ես հաճախ հանդիպում էի Գուրգեն Թահմազյանին, դոկ. Մինասյանին, ՀՕԿ-ի նախագահ Գալճյանին, ՀՕԿ-ի քարտուղար Ա. Իսահակյանին, Ջապել Եսայանին, Տիգրան Ջավենին, Ջարեհ Որբունուն և շատերին: Միսաք Մանուշյանի հետ շատ մտերիմ էի: Եղեռնի ժամանակ միասին ենք եղել թուրքական գյուղում, հետո շատ որբանոցներում: Ջարեհ Որբունուն, Վազգեն Շուշանյանին, Շահան Շահնուրին հաճախ տեսնում էի դրսում: Արմեն Գարոն և Ալեքսանդր Խատիսյանը միշտ առանձին էին նստում սրճարանում, մյուսներին չէին խառնվում: Հաճախ տեսնում էի Շահխաթունին, իր հոմանունի հետ ման էր գալիս, ասում էին՝ դերասանություն է անում: Մի անգամ տեսել եմ Մինաս Չերազին և Պողոս Նուբար փաշային, որոնք խոր ծերության մեջ էին: Հայաստանի Հանրապետության տարեդարձին Փարիզ էին եկել Դրոն՝ Ռումինիայից, Բուխարեստից, Նժդեհը՝ Բուլղարիայից, Լևոն Շանթը՝

Բեյրութից: Այսպես ես տեսա նրանց տոնակատարության ժամանակ, բեմի վրա՝ պատվավոր նախագահության մեջ, սեղանի շուրջը բազմած:

Ռամկավարներն ունեին իրենց առանձին դեսպանական գրասենյակը՝ Զատիկ Խանգաղյանի գլխավորությամբ, իրենց դրոշը՝ կախված, դաշնակցականներն իրենցը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ, իրենց եռագույն դրոշով: Ամեն մեկը իրենց համար գոյություն չունեցող հանրապետություն էր ներկայացնում կարծես: Այս երեք կուսակցության անդամները մեկը մյուսի երեսը տեսնել չէին ուզում, թշնամաբար էին վերաբերում մեկը մյուսին: Ես զարմանում էի հայերի այս ընթացքից, որ գոյություն ունեւ թե՛ Ամերիկայում, թե՛ Լիբանանում, թե՛ Ֆրանսիայում. ամեն տեղ, ուր հայեր կային:

Փարիզում դաշնակները, Շավարշ Միսաքյանի խմբագրությամբ, հրատարակում էին «Յառաջ» թերթը, ռամկավարները՝ Թերզիբաշյանի խմբագրությամբ՝ «Ապագա» թերթը, հնչակյանները հրատարակում էին «Նոր երկիր» թերթը, ՀՕԿ-յանները հրատարակում էին «Երևան», «Մեր ուղին»: Հետո Միսաք Մանուշյանը սկսեց հրատարակել «Զանգու» թերթը: Ես հաճախ բարձրանում էի Էյֆելյան աշտարակի գագաթը և ժամերով դիտում էի Փարիզի կենդանապատկերը: Գեղեցիկ էին նրա հրապարակները, փողոցները, մարդիկ տաքարյուն և աշխույժ էին: Միտք էի անում Ֆրանսիայի անցյալի մասին, մանավանդ, մեծ ռեյտյուցիայի մասին:

Տնտեսական ուժեղ ճգնաժամ սկսվեց Ֆրանսիայում և ընդհանրապես ամբողջ Եվրոպայում: Անգործության առաջին զոհը դարձան հազարավոր հայ բանվորներ: Հայ բանվորներին զրկեցին նույնիսկ նպաստ ստանալու իրավունքից: Առաջ եկավ փոխադարձ վճարման սկզբունքը: Հայերին ասին. «Դուք հայրենիք չունեք. Ֆրանսիայի հետ չեք կապված առևտրով»: Մարսելում դրությունն ավելի վատ էր, քան մյուս քաղաքներում: Կոմկուսի ցուցումով կազմվեց անգործների միության կոմիտե՝ հայերի համար, ինձ ընտրեցին նախագահ: Միսաք Մանուշյանի հետ մի հեռագիր ուղարկեցինք Խորհրդային Հայաստանի ժողկոմխորհ՝ Մահակ Տեր-Գաբրիելյանին, մեկն էլ՝ Ադասի Խանջյանին և խնդրեցինք ներգաղթ կազմակերպել: ՀՕԿ-ի քարտուղար դոկտ. Գալճյանը հեռագրեց Սովետական Միության

արտաքին գործերի նախարարին և սովետական դեսպան Լուինաչարսկուն: Որոշ ժամանակ անց ընդառաջեցին մեր հեռագրերին, և Հայաստանից եկավ Շահվերդյանը: Հայ բարեգործական միությունը, Մալեմեզյանի գլխավորությամբ, հանձն առավ ներգաղթող ընտանիքների ծախսը իր վրա վերցնել մինչև Բաթում: Այսպես 1936 թվի մայիսի 22-ին մոտավորապես հինգ-վեց հազար հոգի ներգաղթեցինք Ֆրանսիայից: Վերջապես իմ նպատակին հասա, Հայաստան գալ ցանկանում էի: Մեզ հետ բերինք Կոմիտասի և Մինաս Չերազի աճյունները: Մեզ հետ էին Ավետիք Իսահակյանը՝ ընտանիքով, Արման Կոթիկյանը, դիրիժոր Գևորգ Յաղուբյանը և շատեր: Այս ներգաղթով մեծ զարկ ստացան Խարբերդ, Սեբաստիա, Մալաթիա, Արաբկիր և Նոր Գեղի (Քղի) երևանամերձ ավանները:

Հայաստան գալուց հետո ես գնացի Մոսկվա: Երկու տարի մնացի Մոսկվայում, զինվորական հետախուզական կենտրոնում, որից հետո եկա Երևան և սկսեցի զբաղվել ուսուցչությամբ: 1941 թվին զորակոչվեցի Կարմիր բանակ, տարիուկես ծառայեցի, ապա ինձ բանակից ազատեցին որպես արտասահմանից եկածի: Վերադարձա և սկսեցի սովորել օտար լեզուների ինստիտուտում, անգլերեն և ֆրանսերեն բաժիններում՝ աշխատանքի հետ զուգընթաց: Աշխատել եմ Ստեփանավանում, Մարալիկում (Անիի շրջան) և Երևանի մի շարք դպրոցներում: 1948-ից մինչև 1955 թիվը եղել եմ լուսավորության նախարարության դպրոցական բաժնի տեսուչ՝ անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուների զծով: Բազմաթիվ թղթակցություններ եմ գրել արտասահմանյան թերթերին:

*Էնվեր փաշա (1881-1922) - թուրք պետական և ռազմական գործիչ, Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից:

** Սեբաստացի Մուրադ (Խրիմյան) (1874, Սեբաստիա - 1918, Բաքու) - ազգային ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի:

*** Թուրք զինվորական գործիչ, գեներալ:

**** Միսաք Մանուշյան (1906, Ադիաման - 1944, Փարիզ) - հայ բանաստեղծ, ֆրանսիական Դիմադրության շարժման գործիչ: